

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

A náci birodalomba betagolt Ausztria menekültjei Magyarországon – egy előadási téma forrásvidékén

Geoffroy, René: *Ungarn als Zufluchtsort und Wirkungsstätte deutschsprachiger Emigranten, 1933-1938/39. (Studien zur deutschen und europäischen Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts, Bd. 45.)* Frankfurt a M. [etc.] 2001.

Moser, Jonny: *Wallenbergs Laufbursche. Jugenderinnerungen 1938-1945.* Wien. 2006.

*

Mierau, Fritz: *Das Verschwinden von Franz Jung. Stationen einer Biographie.* Hamburg. 1998.

Andrian, Leopold von: *Korrespondenzen, Notizen, Essays, Berichte.* Hrsg.: U. Prutsch u. K. Zeyringer. Wien. 2003.

Pfeifer, Karl: *Zwiespältige Erinnerungen an Ungarn 1938-1943.* In: *Zwischenwelt*, 23. Jg., No. 2/3, 2007. 42-44. p.

Wieninger, Manfred: *Hermann Adlers Literatur im Angesicht des Todes. Fluchtpunkt Budapest.* In: *Zwischenwelt*, 23. 2007. No. 2/3. 47-49. p.

[CENTROPA] *Jüdische Zeugen eines europäischen Jahrhunderts. Biographien.*

In: www.centropa.org/centropa.at/centropa.hu. (Lekérdezés: 2012/13)

Az Anschluss ez évi 75. évfordulója kapcsán osztrák részről erőteljes figyelem irányult a szerteágazó menekült- és emigrációkérdésre, így arra a négy-ötezeres tömegre is, amely közvetlenül 1938. március 12-ikét követően vagy később, a veszélyek fokozódásával – eléggé gyanútlanul – a gyors távozás lehetőségét kínáló keleti szomszédságot vette célba. Egy részük valószínűleg a továbbvándorlást fontolgatta, s innen kívánt megbízhatóbb helyekre továbbmenni. Magyarország a német szövetségben felvállalt háborújával is „normális” viszonyokat fenntartó, szuverén államnak tűnt egészen az 1944-es megszállásig. Zsidó-törvényei is távolinak tűntek a nyíltan üldöző szándéktól. A szabad beutazás gyors szigorítását követően főként a zöldhatáron keresztül, illegálisan zajlott a

forgalom. A távozók nagyobb tömegét „zsidó” bélyeget kapott egyének és „kevert” családok alkották, ugyanakkor nem-zsidó politikai üldözöttek, „csak” humanista elkötelezettségű értelmiségiek, alkotók is kerültek közéjük, és a „zsidók” is sokféle környezetből érkeztek. Ennek megfelelően az összetétel eléggé sokrétű volt.

(Kor-, kapcsolat-, holokauszt-történeti) kutatások ezt a tematikát eddig egyik országban sem vizsgálták. A francia hátterű R. Geoffroy kötettanulmányában foglalkozik először a német nyelvterületről 1933 óta Magyarország irányába mozgó emigráció jelenségével. Eredendően Németországot vizsgálja, ám későbbi szemhatárát az Anschluss-időszak kezdetéig Ausztriára is kiterjeszti. Hiánypótló munkája irodalomtörténeti sorozatban látott napvilágot, de levéltári és sajtódokumentációs feltárása kortörténeti irányultságú. Dokumentumanyaga azt is hangsúlyozza: az Anschluss menekültjei sereghajtói a birodalmi emigrációnak, ama sorstársakkal együtt, akik addig Bécsben találtak menedéket. Mindez nehezíti az áttekintést. Az 1938-tól Bécs felől Magyarországra érkező menekültek zöme mindazáltal osztrák illetőségű.

Geoffroy is beleütközik a KEOKH-iratok még hosszú ideig tartó titkosításába, így nem szűrheti ki a német, illetve osztrák internáltak körét, nem követheti útjukat az egyes táborok között stb. A „zsidó” menekültek, ha csak nem sikerült hosszabb távon megbújniuk, elsőként a pesti zsinagógák környezetében nyertek elszállásolást szoros idegenrendészeti ellenőrzés mellett. Így került a Szabolcs, majd a Páva utcába nagyobb gyerekként az a Jonny Moser (1925-2011), aki majd Raoul Wallenberg ifjú „apródjaként” zárja pesti pályafutását, hatvanegynéhány év múltán pedig közreadja (magyar részről szintén nemigen nyugtázott) emlékezéseit. Moser a szülőkkel Parndorfban végigélte a burgenlandi üldöztetést, amikor a helyi nácik tisztogatásba kezdtek, terelgetve a volt magyar-zsidó falusiakat a határ felé. Végül 1940-ben indultak Bécsből, ahová addigra az ausztriai zsidóságot összevonták. A pesti szállások a mindenkori új érkezőket fogadták, a régieket átirányították Kistarcsára, Horthyligetre (ld. Fóthy János), majd a távoli Ricsére, Garanyra, ahonnan 1941 nyarán Kőrösmező és Kamenyec-Podolszk felé vezetett az út (közel húszezer „hontalan” státuszú áldozattal, ebből Moser ismeretei szerint majdnem kétezer osztrák), 1944-ben pedig Auschwitz irányába.

Moserék 1941-ben főként egy Egyesült Államokból származó befogadó nyilatkozat birtokában kerülhettek vissza a fővárosba, bár a kiutazásra már nem nyílt lehetőségük. J. Moser a háború után hazatérve újságíró lett és történészkedett. Alapforrások híján számításokat végzett az osztrák menekültek lehetséges köréről, s ezek eredményét Geoffroynak megadta. Tőle származik a négy, négy és fél, ötezres alapbecslés.

*

A beutazási korlátok okán számosan jöttek álnéven, hamis útlevelel, és a civil környezetben vegyültek el nagyobb városokban, de főképp Budapesten. E menekültek levéltári adatok alapján nem meghatározható körén belül mégis megfogható a magyar „opció” alapmotívuma: a monarchiából fennmaradt családi összefonódások vonzása. A magyarországi eredeztetés olykor reménységül szolgált akár az egyébként megszigorított újrathonosításhoz, de elégséges lehetett a munkaszolgálatához, ami esélyekkel szolgált legalább a deportálás fenyegetésével szemben. Az érkezők pesti rokonoknál húzódnak meg, munka után néznek, a gyerekeket beadták itteni iskolákba. Minderről egyéni visszaemlékezések tesznek tanúbizonyságot. Idézzük példaként a Dunántúlról még a monarchia idején elkerült Pfeifer-szülők és fiúk történetét. Karl Pfeifer tízéves, amikor a magyar rokonok 1938-ban befogadják őket. Itt kerül a cionista ifjúsági mozgalmak közelébe, hogy 1943-ban egy csoporttal kivigyék Palesztinába. A család a háború után egyesül újra Bécsben. A ma is élő, Pestre úgyszólván „hazalátogató” Pfeifer újságíró lesz, majd váratlan fordulattal a Kádár-rendszer demokratikus ellenzékének szószólójaként lép színre. A közös múlt ma még sok szálon velünk él a jelenben. A visszaemlékezések kései, az életkorokat tekintve utolsó lendületét a rendszerváltozás tabu- és feszültségoldódása hívta elő az idős túlélőkből. 2007-ben a bécsi Theodor Kramer Társaság „Zwischenwelt” című emigrációtörténeti folyóiratában találunk ilyen visszaemlékezéseket: itt Geoffroy és Moser maguk is továbbírják a történetet.

A magyar politika 1941-es kisiklásszerű, óvatlanul kalkulált körösmezei akcióját némi visszafogottság, a nyugatra kikacsingató Kállay-kormány lazább, elnézőbb menekültpolitikája követte. Ausztria felől

továbbra is érkeztek menekültek, addigra aligha juthattak volna ki más irányba. Szervezett lendületet vett a kiutazás lehetősége Palesztinába (Budapesti Segélyező és Mentőbizottság). Az eleve magára utalt külföldi zsidóságot a magyar törvényi korlátozások csak közvetve érintették. Így az 1944 márciusában bekövetkező német megszállásig jó két év viszonylagos nyugalom és bizakodás uralkodott a menekültek körében akár az internálótáborokon belül, akár a civil környezetben. Ez követően azonban Budapest határain kívül gyors ütemben tör rájuk a veszedelem, s a „vidék” Kistarcsánál vagy a még önálló joghatósággal bíró Újpestenél kezdődött. A válogatott személyiségeket legalísan kimentő „Kasztner-vonatra” úgy tűnik, „felfért” néhány külföldi is.

Mások kevésbé voltak szerencsések. Egy Berlinből szökött család (galíciai fiatalasszony és szülők, férj: magyar iparossegéd) érkezéskor újpesti rokonoknál húzódik meg, később a fiatalok egy kilométerrel odébb Pesten rendezkednek be; a szülőket 1944 júniusa után már nem láthatják viszont; a férfi munkaszolgálatban veszti életét (CENTROPA, Rosa Rosenstein). A deportálásuktól végül mentesült budapestiekre állampolgárként és menekültként a nyilas uralom és a közeledő orosz front időszakában leselkedtek veszélyek. Az internáltakat a KEOKH cselekvőképessége maradékával augusztusban elengedte (Moser), így betagozódhattak a városi közegbe, ahol akár ők is „védetté” válhattak. Moserék a svéd védelem alatt is többször csak hajszál híján szabadulnak az utcai SS és nyilas erőszak szorításából. A Szombathelyről Bécsbe elszármazott Geiringer házaspár (Geiringer Zsigmond, korábban ismert magyar ügyvéd) 1941-ben a megszállást egy kórházban megbújva vészeli át; első férje rokonaihoz Zágrábra menekült lányuk a háború után ahhoz, az ugyancsak volt szombathelyi, majd Bécsből Pestre menekült férfihez megy másodjára feleségül, akit ott a Dunába lóttak, de ki tudták menteni a vízből, és megérhette a nyilas-uralom végét (CENTROPA, Susi Bergstein). A pesti-burgenlandi gyökerű, Bécs közelében élt Bischitz család kálváriáját így foglalhatjuk össze: miután a férfit behívták munkaszolgálatra, a fiú bujkált, az asszony a harcok után 1945-ben félholtan Dachauból kerül vissza, ahová a nyugati határ menti „védősánc” építéséről az orosz front közeledtével gyalogmenetben kihajtották (CENTROPA, Heinz Bischitz).

*

Az 1933-as és az 1938-as menekültek között találunk jó néhány író, színházi alkotószemélyiséget vagy más értelmiségit. Egy részüket Geoffroy életrajzi adataikat részletezve felsorolja, másokat elszórt források nyomán azonosíthatunk be. A személyek viszonylagos ismertségénél fogva ez a kör nagyjában tehát átlátható, ám gyakran éppen Magyarországon töltött éveik maradnak homályban. Budapest már csak háborús elszigetelődése okán sem tartozhatott a német vagy osztrák irodalmi-szellemi emigráció számottevő központjai közé, noha annak nem csupa jelentéktelen szereplőt látta „vendégül”. Egyébiránt mindegyikük más és más „eset”, helyi közösségük nem alakult ki. Két elkülöníthető – német és osztrák – csoportra végképp nem telhetett volna belőlük. Jobbára belesimulnak a menekült-hétköznapiokba, és a későbbiekben sem igen törekednek arra, hogy ez időszakot felidézzék. Budapesti élethelyzetük kései megismerése még megannyi, egyénre szabott kutatási feladatot jelöl ki.

Paul Barnay, nagynevű színházigazgató, rendező (Raimund-Theater) 1939-ben érkezhetett. Korábban mint vendégrendező járt Pesten. Menekült korában állítólag lektorként dolgozott a Palladis Kiadónak. Később a Leo Black-Intézet kérésére írt, bár épp a budapesti évek alatt elakadt ön-életrajzában („Mein Leben”, kézirat) idézi fel az OMIKE-Művészakció egy operaestjének boldog-szomorú élményét a nyilvános színpadtól eltiltott, idős és beteg művészekkel. A fiatalabbak természetesen munkaszolgálaton voltak. 1944 őszén az elég idős Barnayt is kivezényelték sáncépítésre, utóbb „Az SS bohóca” címmel ezt a tapasztalatot is megörökítette („Narr der SS”, egyfelvonásos, kézirat a bécsi Nemzeti Könyvtárban).

Ernst Schönwiese induló költő, irodalmár vélhetőleg zsidó házastársa és félzsidó kislánya miatt (is) menekült. Hasonló helyzetben Hans Moser színművész mint érinthetetlen híresség csak bújtatta a feleségét Pesten, míg meg nem szerezte számára a „tiszteletbeli árja nő” címet. Schönwiese, úgy tudni, egy „semleges” külföldi hírügynökség pesti tudósítója volt, önszáműzetésében nem publikált, nyilvánosan nem lépett fel.

Különös eset Theodor Hoch, akit teljesebb nevéről (Hoch-Turcsán) magyarként, félmagyarként azonosíthatunk. Hasonnevű pesti születésű apja friss családkutatás nyomán „cs.-k.” tengerésztisztként vált azonosítha-

tóvá. Sejthetően Bécsben nevelkedett, 1934-ben Grazban már kötete jelent meg, saját közlése szerint viszont előtte Pesten ismerkedett a könyvkereskedő szakmával. Hogy pontosan miért kellett eljönnie, csak a grazi kiadó-pártfogójának levélhagyatékából derül ki, melyből a 2003-ban kiadott Leopold Andrian-levelezéskötet közöl. A kiadó Filip Schmidt-Dengler és a bécsi előmodern író-költő nemzedékből való Andrian körül ugyanis nyíltan Hitler-ellenes monarchista-konzervatív személyiségek csoportosultak, akik közé a fiatal költő Hoch is odatartozott. Pesten végül a Lauffer-féle antikvárium kereteiben működött, lehetőséget teremtve két új, művészi kivitelű (jó kritikát kapott, utóbb elfelejtett) kötetének, valamint (gyengébb) Ady-fordításainak kiadására (1942/43; mindhárom könyv, valódi ritkaságként, tehát Budapesten jelent meg). A háború után ő is visszatért Bécsbe. Lírája befelé fordul, míves költészetet testesít meg.

Átmenő vendég volt a Pozsony-közeli születésű, de Németországban nevelkedett Hermann Adler, aki 1933 után a Baltikum irányába menekült. Amikor az üldöztetés itt utolérte, 1943-ban Budapest felé vette útját, Varsóban részt vett a gettó-felkelésben, mielőtt úticéljáig eljutott. Wilnói „Halál-dalaiból” (Gesänge aus der Stadt des Todes) a Segélyező és Mentőbizottság készített illegális kiadványt – adott címzettek informálására. Adler a Kasztner-vonattal jutott ki – ismert kitérőkkel – Svájcba.

Az osztrák-morva vidékről elszármazott, Budapesten indult jeles természettudós (botanika, talajtan) és gondolkodó Raoul Francé müncheni, salzburgi, dubrovnikai állomásai után 1943-ban betegen Pestre jött vissza „meghalni”. Utolsó idejét a Pester Lloyd lapjain követhetjük nyomon. A nagy hagyományú pesti német lap – ideológiai áthangolásáig – Keresztury Dezső tárcaszerkesztő révén még maga köré gyűjtött néhány író-emigránst, köztük az anarchista aktivizmusáról ismert, exdadaista Franz Jungot, aki Budapesten szintén nem írásainak élt, hanem a svájci mentőakciókat segítette, s itt töltött éveiről csak később emlékezett meg.

*

Hogy mi mindent éltek meg 1944 végén a magyar főváros túlélő író-költő vendégei, arról összességében egyelőre keveset tudunk. Arra nézve, hogy osztrák túlélők összesen mennyien lehettek Moser becslése nyilván mérvadó. Eszerint a „zsidó” háttérű veszteség, ami az arányokat egye-

temlegesen is meghatározza, körülbelül azonos a helyi zsidóságával: a létszámnak mintegy a fele. A teljes időszak összvesztesége ugyanakkor a 41-es és 44-es vidéki deportálásokról kifolyólag ennél jóval nagyobb. Moser azt mondja: a becslült 4,5 ezerből talán 740-en kerültek haza, korábban mintegy 500-an kijutottak Amerikába vagy Palesztinába, a többiek áldozatul estek a nem várt, szerencsétlen körülményeknek.

Komáromi Sándor

Szlovákiai intézménynevek magyarul

Misad Katalin: A szlovákiai intézmények magyar nevének standardizálásáról = Fórum, XIV. évf., 2012. 2. sz. 51-67. p.

A magyar nyelv államnyelvként és kisebbségi nyelvként való használata közötti eltérés a helyzeti különbségből adódik: míg államnyelvként minden kommunikációs fórumon jelen van, addig kisebbségi nyelvként csak korlátozottan használ(hat)ják a magyar beszélőközösségek.

A Trianon után létrehozott utódállamokban többféle változata alakult ki az egyetemes magyar nyelvi standardnak. Az egyes kisebbségi nyelvváltozatokban olyan formák jöttek létre, amelyeket vagy csak az egyik, vagy csak a másik országban ismernek és használnak – leggyakrabban a szóképletben, de grammatikai szinten (mondatszerkesztés, vonzathasználat, szórend stb.) s más területen (pl. szójelentés, tulajdonnév-használat) is jelentkeznek.

Nyelvpolitikai szempontból különösen érzékeny terület a nyelvhasználat: a személy- és földrajzi nevek, valamint az intézménynevek használata. A rendszerváltozás előtt az állam megkövetelte a többségi névmin táknak a kisebbségi nyelvbe való átültetését. A társadalom demokratikus átalakulása után az utódállamokban javultak a magyar nyelvhasználat feltételei, amelynek nemzetközi jogi garanciája A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája. A dokumentum ratifikálásával Szlovákiában jelentős engedményekre került sor a (személy-, földrajzi- és intézményi-) névhasználat területén. Sajnos a magyar lakosság – megfelelő nyelvi fel-

készültség hiányában – nem mindig tudja kiaknázni a törvény nyújtotta lehetőségeket: a hivatalos élet több évtizedes szlovák nyelvűsége következtében az adekvát szakszókincs, illetve névszókincs.

Tény, hogy általában egy nyelv kisebbségi helyzetben való használata magával hozza a nyelvhasználat az anyaországitól eltérő módosulását, de ez nem jelentheti a nyelvi modellálás során az egység elvét, mert *a magyar nyelv egyes állami változatai között az átjárhatóság éppen az egységesítést biztosítja.*

A nyelvi standardizálás és kodifikálás szükségessége Szlovákiában a kilencvenes években jelentkezett először: a magyar nem vált hivatalossá ugyan, de jogszabályok rögzítik a hivatalos érintkezésben való használatukat. A nyelvművelők körében a standardizálás tekintetében jelentős különbség van a nyelvművelők („egy magyar van csak”) és a nyelvtervezők (elfogadják a magyar nyelv anyaországitól eltérő használatát) felfogás között, noha az utóbbiak is felismerik a nyelvi szétfejlődés veszélyeit. A szlovákiai Gamma Nyelvi Iroda kulturális programja szerint a standardizálásnak és a kodifikálásnak a következő területekre kell kiterjednie: 1. Köznevek (jogi-, közigazgatási fogalmak, szakszókincs); 2. Tulajdonnevek (személy-, intézmény és földrajzi nevek); 3. Rövidítések (szlovák köznyelvi és tulajdonnévi rövidítések magyar megfelelői).

E munkálatok szükségessége elsősorban a szaknyelvek területén mutatkozik meg: a szakterminológia nyelvi különfejlődése korlátozná a magyar nyelv ún. állami változatai között átjárhatóságot, ezért *a kodifikálás során alapvetően a magyarországi terminológiához kell alkalmazkodni.*¹

A sajtó nyelvében éppen így érzékelhetők a nyelvi eltérések, mert a szlovákiai magyar elnevezések egyszerűen a szlovák név tükörfordításai. Például a szlovákiai magyarban a Legfelsőbb Ellenőrzési Hivatal a magyarországi Állami Számvevőszék; a szlovákiai magyarban a Monopóliumellenes Hivatal a magyarországi Gazdasági Versenyhivatal. Mivel ezek a regiszterek nagy hatással vannak az emberek tömegeire, a kodifikációnak a magyarországi nyelvváltozatban használt formát kell rögzítenie.

¹ A szétfejlődést a magyar tannyelvű iskolák tankönyvei sem képesek hatékonyan gátolni: tankönyvek államnyelvből készült fordítások.